

УДК 159.922.4/6-044.352-053.6

М. В. Хараджи

КОМПЛЕКСНА ПРОГРАМА ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ФОРМУВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ: ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ

Обґрунтовано, розроблено й апробовано програму психологічного супроводу формування й розвитку міжетнічної толерантності учнів старшого шкільного віку; доведено її ефективність та необхідність використання у процесі цілеспрямованих впливів на особистість старшокласників; розроблені психолого-педагогічні рекомендації щодо оптимального розвитку нормативних показників міжетнічної толерантності у старшому шкільному віці.

Ключові слова: толерантність, міжетнічна толерантність, міжетнічна взаємодія, психолого-педагогічні умови, старшокласники.

Постановка проблеми дослідження. У психологічній науці існують різні підходи до розуміння міжетнічної толерантності, до її змісту, чинників та умов, які впливають на її розвиток у старшому шкільному віці. Наше дослідження базується на таких фундаментальних концепціях, як концепція інтеракціонізму й інтеграційної функції школи відомого польського теоретика Войцеха Срочинського [Срочинські, 2009, с. 254]. Остання значною мірою базується на теорії інтеракціонізму Т. Лукмана і Б. Пітера [Бергер, 1995], де визначено характерну ознаку інтеракціонізму – комплексність розгляду проблеми із залученням до аналізу соціальних, культурних, психологічних, освітньо-виховних чинників та умов їх реалізації. У психології інтеракціонізм (взаємодія), за концепцією американського філософа і соціолога Дж.Г.Міда, розглядається як безпосередня міжособистісна комунікація, найхарактернішою особливістю якої є здатність людини переймати роль іншого, уявляти те, як партнер по взаємодії сприймає іншого партнера, здатність інтерпретувати ситуації, які виникають у процесі взаємодії й конструювати власні дії [Андреева, 1978, с. 183-194]. Зауважимо, що інтеракціонізму притаманний високий рівень психологізації відносин, у тому числі і суспільних, основною формою яких є безпосередня і міжособистісна комунікація. Зазначені концептуальні підходи набувають особливої ваги з огляду на значний освітньо-виховний потенціал шкільного середовища й школи як суспільної інституції, котра структурує це середовище й задає (на основі усталених норм і цінностей)

певні параметри взаємодії членів цього середовища. Датські дослідники Г. Гаасхолт і Л. Тогелбі, вивчаючи взаємопов'язаність міжетнічної толерантності, навчально-виховного процесу й політичних орієнтацій, звернули увагу на те, що навчально-виховний компонент, незважаючи на певний його частково примусовий характер (дитина мусить засвоїти певну суму знань і бути ознайомлена з суспільними цінностями й нормами поведінки у шкільному колективі, який є частиною шкільного середовища), є дійевим механізмом впливу на формування толерантності, зокрема міжетнічної. Це вони пов'язують з тією обставиною, що академічне навчання сприяє формуванню здатності поєднувати ідеї й думки, що у результаті спонукає до узагальнення, до встановлення таких норм, які орієнтуються, передусім, на верховенство цінностей демократичної культури, включаючи й міжетнічні відносини [Gaasholt, 1995, p. 265].

При побудові програми ми виходили з необхідності врахувати особливості впливу різного роду чинників (об'єктивного й суб'єктивного характеру) та забезпечити реалізацію психологічних і соціальних умов ефективного розвитку й функціонування міжетнічної толерантності у шкільному середовищі. Обґрунтованість постановки проблеми у зазначеному ракурсі визначається кількома обставинами: а) шкільне середовище є продуктивним підґрунтям для формування позитивно орієнтованих настанов на формування міжетнічної толерантності, на спілкування, взаємодію, на розвиток стосунків між представниками різних етнічностей у межах цього середовища, а також закладення основ для безконфліктної взаємодії у більш широкому соціальному контексті різних поселенських структур – село, місто, регіон, країна. Наше твердження про продуктивність шкільного середовища базується на таких *припущеннях*: саме у шкільному середовищі ми маємо можливість пов'язувати процес здобуття знань (навчання) у різних сферах, зокрема, і у царині етнонаціонального розвитку суспільства, з процесом виховання, у тому числі і позитивного сприйняття етнокультурного розмаїття довколишнього світу; учні ще не повністю сформувалися як особистості (за визначенням дослідників, у шкільному віці у людини свідомість пластична), що дає можливість використати цей факт для корегування їх поведінкових настанов. Старшокласники ще не мають усталених негативних етнічних стереотипів, які є домінуючими у визначенні ставлення до інших, що надзвичайно важливо для процесу міжетнічної взаємодії; б) у вітчизняній психолого-педагогічній науці поки що відсутні цілісні дослідження, які б висвітлювали функціонування міжетнічної толерантності у шкільному середовищі. Зазначимо, що певний

досвід у цьому контексті накопичений російськими дослідниками, передусім психологами та педагогами (А. Асеева, С. П. Бражкіна, І. А. Галацкова, Ю. П. Івкова, В. П. Левкович, О. Ю. Межіна, Н. В. Мольденгауер, Є. П. Непочатих тощо).

Розгляд проблеми вимагає конкретизації значення терміну «шкільне середовище». Поняття "шкільне середовище" [Лютак, 2001, с. 6] є більш об'ємним явищем і включає більш широкий спектр проблем, ніж, наприклад, "шкільний колектив" [Сухомлинский, 1981], який є достатньо структурованою складовою шкільного середовища.

Західні психологи, терміном «середовище» окреслюють все те, що визначає психофізичний розвиток дитини й у своїх дослідженнях акцентують увагу на тому, що такі складові середовища, як культура, способи виховання, поведінка батьків, умови розвитку і можливості формування поведінки учнів за допомогою навчання відіграють вирішальну роль у становленні особистості [Срочинські, 2009, с. 246].

Саме шкільне середовище володіє могутнім виховним та формувальним потенціалом. Так, американський дослідник Т. Бергесон вважає, що термін «шкільне соціальне середовище» є продуктивним для дослідження в силу того, що включає у себе широкий спектр чинників – від негативних до позитивних – і відкриває вагомі можливості для наукового аналізу явищ, які відбуваються у цьому середовищі [Bergeson, 2006]. Погоджуючись з такою думкою дослідника, нам здається, що не варто замикатися лише на соціальних аспектах функціонування шкільного середовища, а розглядати їх у взаємодії з низкою інших чинників та умов їх функціонування, скажімо, культурних, психологічних, й у контексті нашого аналізу етнічних. Власне, це важливо, коли постає питання про умови впровадження практик міжетнічної толерантності у шкільному середовищі [Бражкина...], як сукупності психологічних взаємовпливів учнів, педагогів, батьків у ході навчально-виховного процесу.

У цьому контексті, однак, необхідно пам'ятати, що шкільне середовище варто розглядати як складову більш широкого поля можливостей формування міжетнічної толерантності серед підлітків і молоді, які перебувають за межами шкільного середовища. Тут можна погодитися зі слушною позицією українського психолога О. З. Лютак. Досліджуючи психологічні особливості соціалізації (формування міжетнічної толерантності ми розглядаємо як важливий її компонент) старшокласників у загальноосвітній школі, вона акцентувала увагу на тому, що «...сім'я залишається найголовнішим

інститутом соціалізації й відіграє вирішальну роль у процесі становлення особистості». Щоправда, якщо зважити на інше її твердження про те, що «...соціалізація є процесом і результатом засвоєння старшокласником соціального досвіду, мірою психологічного, інтелектуального, особистісного розвитку..., відтворення ними системи суспільних відносин...» [Лютак, 2001, с. 7], то суспільні відносини і, особливо набутий старшокласниками соціальний досвід, відіграють якщо не вирішальну, то принаймні, суттєву роль у соціалізації підлітків. До того ж відомо, що суспільні відносини не вичерпуються лише сім'єю, а соціальний досвід здобувається й у інших просторах міжособистісної комунікації.

Тому, акцентуючи увагу на шкільному середовищі, як могутньому чиннику становлення та розвитку міжетнічної толерантності, ми зважаємо як на ті соціально-психологічні контексти, у яких це середовище функціонує, так і на ті, які не завжди перебувають у полі шкільного середовища, проте, певним чином, з ним взаємодіють (сім'я, економічні, політичні, правові контексти та ін.). Наголосимо, що, конструюючи модель розвитку міжетнічної толерантності, ми усвідомлюємо той факт, що в її основу повинні бути покладені психологічні та соціальні умови формування й функціонування міжетнічної толерантності.

Важливі методологічні підходи до можливостей конструювання міжетнічної толерантності у шкільному середовищі нам вдалося виявити аналізуючи дослідження чеських психологів М. Моравкової та Д. Бітнерової, проведене у 2005 році у низці шкіл Чехії [Moravcova, 2006]. Вибудовуючи концепцію дослідження вони максимально враховували роль соціальних та психологічних чинників у формуванні міжетнічної толерантності. Щодо першої групи чинників, то дослідниці ретельно аналізували соціальну ситуацію у регіонах, де здійснювалося дослідження, з акцентуацією на етнічному чиннику: етнічний склад населення регіонів, а, відповідно, і шкіл, які працюють у цих регіонах; соціальний статус сімей; рівень та зміст міжетнічної взаємодії; політика держави стосовно представників різних етнічних спільнот. До другої групи чинників були віднесені: етнічна ідентичність та етнічна самоідентифікація учнів (нагадаємо, що ідентичність є базовим елементом у формуванні міжетнічної толерантності), етнічна ідентичність батьків, мова спілкування у сім'ї і, особливо, проблема сприйняття учнями представників інших етнічностей та культурницьких традицій та можливості конструювання діалогу між їх носіями, орієнтованого не лише на шкільне середовище, й на більш широкий контекст.

Логіка й цілі формувального експерименту вимагали певного структурування чинників впливу. Дослідницями було виділено чотири групи чинників, аналіз яких на основі опитування дав змогу відтворити реальну картину: 1) вплив сім'ї на формування міжетнічних стосунків, зокрема й міжетнічної толерантності (освіта батьків, інформація про етнічно змішані сім'ї, етнічний склад більш широкої родини); 2) роль суспільства й суспільних відносин (розміри місцевості, де мешкають представники етнічних спільнот, етнічна структура місцевості, простори міжетнічного спілкування, роль засобів масової інформації, взаємини з вихідцями з інших етнічних спільнот); 3) вплив шкільного середовища (мультикультурне навчання, етнічна структура класів тощо); 4) вплив соціально-психологічних характеристик самих учнів (вік, стать тощо) [Євтух, 2009, с. 2-3]. Усі перелічені чинники розглядаються у контексті мультикультурної освіти та освітньої стратегії країни.

У ході різних експериментів, зокрема й тих, про які мова йшла вище, виявлялося, що одним із ключових чинників у формуванні чи розвитку міжетнічної толерантності була особа, яка стимулювала її систематизацію і розвиток – свого роду міжетнічний мобілізатор (мобілізатор міжетнічної толерантності). Під цим терміном фахівці з етнічності розуміють дію, (ініціаторів, провідників цієї дії), яка спричиняє і стимулює етнічну мобільність індивіда [Євтух, 2009, с. 61; Riggs, 1985, с.82]. У ролі міжетнічного мобілізатор у шкільному середовищі, зазвичай, виступали психологи та педагоги, які добре розумілися на етнічній проблематиці та володіли технологіями подолання конфліктогенних ситуацій, зокрема у шкільному середовищі. Для такої особи властивий високий рівень етнокультурної компетентності, що передбачає наявність психологічних здібностей, котрі уможливають адекватно зустрічати виклики, які виникають у складних ситуаціях під час контактів між носіями різних культур та етнічностей, ефективно опановувати цими ситуаціями, приймати адекватні рішення [Євтух, 2009, с. 88-89].

Дослідники та практики із різних країн з поліетнічним складом населення [Лебедева, 2004; Мольденгауэр, 2001; Недорезова, 2005], ведучи мову про процеси формування міжетнічної толерантності у шкільному середовищі, особливий наголос роблять не лише на непересічній ролі таких мобілізаторів міжетнічної толерантності, й на необхідності їх підготовки та специфіці їх діяльності у підлітковому середовищі, зокрема у школах, де це середовище активно функціонує. Певний практичний досвід у цьому плані накопичений у таких поліетнічних країнах, як Бельгія, Грузія, Німеччина, Франція та ін. В Україні вплив соціальних та психологічних умов та різного роду чинників на

процес формування міжетнічної толерантності залишається дещо поза увагою дослідників як теоретиків, так і практиків, проте суто психологічні аспекти, які розкривають сутність сприйняття різноетнічності різними групами населення, зокрема і підлітками, все частіше висвітлюються у наукових роботах [Гринфельд, 2001; Даниленко, 2007; Ивкова, 2004] і набувають непересічної значущості. Останнім часом намітилися стимулюючі у цьому напрямку тенденції на рівні: а) дискусій; б) досліджень психологів та педагогів про роль етнічного чинника у навчально-виховному процесі (в основному дискутується ідея про мультикультурну освіту та підготовку вчителів для її реалізації) [Багатокультурність і освіта..., 2001; Грива, 2008; Ленд'єл, 2011].

Разом з тим, в Україні, на сьогодні ще не склалося цілісної системи, спрямованої на розвиток міжетнічної толерантності старшокласників, що й визначає актуальність та значущість нашого дослідження щодо створення комплексної програми, яка б включала визначення і забезпечення психологічних та соціальних умов з урахуванням чинників впливу на розвиток міжетнічної толерантності старшокласників у шкільному середовищі.

В основу формувального етапу дослідження було покладено тенденції, виявлені у емпіричному дослідженні, які вказали на основні чинники впливу та психологічні і соціальні умови розвитку міжетнічної толерантності старшокласників: 1) *соціальні* (стан соціально-економічного розвитку місцевості, регіону, у яких функціонує, зокрема, і шкільне середовище; етнонаціональний склад цього середовища та його соціального довілля і вплив на них таких процесів, як міграція та імміграція, наявність дискримінації, конкуренція за ніші у соціальній сфері життєдіяльності; політика держави у галузі міжетнічних відносин та сфері освіти з врахуванням етнічного чинника тощо); 2) *психологічні* (стан міжетнічної взаємодії; настанова різних етнофорів на взаємодію одного з одним; етнопсихологічні характеристики індивідів, які знаходяться у процесі взаємодії, зокрема наявність етнічних стереотипів, упереджень; особливості сприйняття певним етнофором культури й способу мислення іншого етнофора, які базуються на традиціях, звичаях, й виявляються в особливості їх поведінки і, як і у випадку з соціальними чинниками, конкуренція між учасниками взаємодії за зайняття престижних культурницьких та економічних ніш у суспільстві); 3) *ключова роль мобілізатора* (практичний психолог, соціальний педагог, педагог-організатор), який у співпраці з іншими учасниками навчально-виховного процесу (вихователями, вчителями-предметниками, передусім з циклу соціально-гуманітарних дисциплін) регулює процес формування міжетнічної толерантності.

Комплексна програма психологічного супроводу передбачає індивідуальну та групову форми роботи зі старшокласниками, координування взаємодії сім'ї та школи у роботі з учнями старшого шкільного віку.

Для реалізації комплексної програми нами був розроблений та впроваджений у практику шкільного середовища соціально-психологічний тренінг з розвитку міжетнічної толерантності старшокласників, який ми представляємо нижче.

Тренінгова робота базувалася на дотриманні таких її принципів: *принцип єдності діагностики і корекції*, що базувався на результатах проведеного нами психодіагностичного дослідження; *принцип системності* побудови корекційно-розвивальних занять з розвитку міжетнічної толерантності старшокласників з урахуванням індивідуальних та особистісних відмінностей учнів; *діяльнісний принцип* передбачає організацію активної участі у різних формах діяльності під час тренінгу у співробітництві з іншими учасниками групи й психологом; *принцип активності*, який полягає в тому, що в ході занять учасники постійно включаються у різні види вправ; *принцип дослідницької позиції*, який полягає в тому, що у процесі роботи тренінгової групи створюються такі ситуації, коли учасникам необхідно самим знайти розв'язання проблеми, усвідомивши її як власний досвід; *принцип постійного зворотного зв'язку*, тобто, отримання інформації від інших члени групи, аналіз результатів виконання вправ. Завдяки цьому кожен учасник може коригувати свою поведінку, замінюючи невдалі способи взаємодії на нові, перевіряючи їх вплив на оточуючих. І тому під час занять створюються умови, щоб забезпечити готовність учасників говорити іншим про них і слухати думку інших про себе. Також учасники тренінгу мали звертати увагу на власні емоційні стани та стани своїх партнерів із групи; *принцип наступності та послідовності* базується на забезпечення взаємозв'язку між етапами тренінгової роботи та у вибудовуванні процедури із засвоєння і відпрацювання нових, ефективніших, порівняно з старими форм поведінки; *принцип добровільності*. Працювати або не працювати над проблемою – це вибір самого учня. Якщо він вперто не хоче брати участі в якійсь із видів роботи не потрібно примушувати; *принцип доброзичливості однолітків*. Усі стосунки між учнями мають бути приязними; *принцип «тут і тепер»* – завдання тренінгу спрямовані на реалізацію актуальних переживань учасників тренінгу; *принцип довіри* передбачає створення атмосфери комфорту і довірливого спілкування, забезпечує групову динаміку та визначає результат та ефективність занять.

Тренінгова програма передбачала три етапи: *діагностичний, розвивальний, підсумковий*. Діагностичний етап починається до тренінгового процесу. Для визначення чинників, які впливають, та умов, що забезпечують ефективний розвиток міжетнічної толерантності старшокласників.

На *розвивальному етапі* вирішувалися основні завдання тренінгу та здійснювалася поточна психодіагностика, яка проводилася методом зворотного зв'язку на підставі інтерпретації поведінкових реакцій, рефлексії почуттів і емоційних станів учнів.

На *підсумковому етапі* повторно визначаються та аналізуються отримані результати формувального етапу дослідження.

Програма соціально-психологічного тренінгу «Розвиток міжетнічної толерантності старшокласників»

Мета: визначення поняття та змісту міжетнічної толерантності; формування уявлення про толерантність як універсальний принцип життя людини; виховання міжетнічної толерантності як особистісної властивості старшокласників.

Відповідно до *мети* тренінгу було поставлено наступні **завдання**:

1. Ознайомити старшокласників з поняттями «толерантність» і «толерантна особистість», «міжетнічна толерантність» критеріями і соціальними виявами толерантності й інтолерантності, показати значення толерантної поведінки у взаємодії з людьми, а також у різних життєвих сферах, зокрема, міжетнічної толерантності.

2. Показати можливість зміни інтолерантного ставлення особистості на толерантне.

3. Навчити учасників конкретних прийомів, що допомагають розвинути в собі якості толерантної особистості й, зокрема, міжетнічної толерантності.

4. Визначити межі власної міжетнічної толерантності.

5. Розвивати уяву, здатність до емпатії, співпереживання і співчуття, довіру, гідність і самопізнання як елементи толерантності в контексті взаємин з іншими.

Форми і методи роботи: обговорення, дискусія, мозковий штурм, рольові ігри, робота у групах, опитувальники [Афанасьєв, 2006; Лебедева, 2004, с. 331-350; Солдатова, 2000].

Структура програми: 12 занять тривалістю від 1,5 години до 2 год.

Прогнозовані результати та оцінка ефективності програми.

На початку і наприкінці тренінгу проводиться діагностика за методиками («Що я знаю і думаю про екстремізм», «Я й інший», «Життєві діалоги». За

результатами проведеної тренінгової роботи виявляються кількісні та якісні зміни в показниках толерантності міжетнічної за повторно проведеними методиками констатувального і формувального етапу дослідження.

Таблиця 1.

Структурно-змістова програма тренінгу «Розвиток міжетнічної толерантності старшокласників»

№	Тема заняття	К-ть годин
<i>Вступна частина</i>		<i>4 години</i>
1.	Толерантність: як її розуміти? (Частина 1)	2 години
2.	Толерантність: як її розуміти? (Частина 2)	2 години
<i>Основна частина</i>		<i>14 годин</i>
3.	Толерантна особистість – яка вона?	1,5 години
4.	Толерантність до себе. Почуття власної гідності.	1,5 години
5.	Толерантність до себе та до інших. Самопізнання.	1,5 години
6.	Толерантність до себе і до інших. Толерантне спілкування.	1,5 години
7.	Толерантність до інших: різні світи (Частина 1)	1,5 години
8.	Толерантність до інших: різні світи (Частина 2)	1,5 години
9.	Толерантність до інших: учимося співчуття та розуміння	1,5 години
10.	Міжетнічна толерантність.	1,5 години
11.	Визначення меж толерантності.	1,5 години
<i>Завершальна частина</i>		<i>2 години</i>
12.	Підсумкове заняття	2 години
Всього:		20 годин

Заняття 1

Тема. Толерантність: як її розуміти? (Частина 1).

Мета. Ознайомити школярів з поняттям «толерантність»; стимулювати уяву учасників у пошуках власного розуміння толерантності трьома способами: 1) на основі вироблення «наукового визначення», 2) за допомогою експресивної форми, 3) з використанням асоціативного ряду.

1. Вступна частина. Тривалість: 25 хвилин.

Приймаються правила роботи у групі. Ведучий розповідає учасникам групи про те, що таке «толерантність» та «інтолерантність» (чи нетерпимість), про їх вияви та про наслідки нетерпимості та представляє написані на дошці цілі тренінгу та розповідає про них.

2. Знайомство. Тривалість: 15 хвилин.

Ведучий пропонує учасникам написати на бейджику своє «тренінгове» ім'я та намалювати якийсь символ (квітку, сонечко, усмішку тощо). Потім учасники двома-трьома реченнями презентують себе, називаючи своє ім'я та пояснюючи, що для них означає обраний символ.

3. Вправа «Чим ми схожі». Тривалість: 20 хвилин.

Цілі: створення невимушеної, доброзичливої атмосфери у групі; підвищення внутрішньогрупової довіри і згуртованості членів групи.

Процедура проведення: члени групи сидять у колі. Ведучий запрошує в коло одного з учасників на основі якої-небудь реальної чи уявленої подібності із собою. Наприклад: «Оксано, вийди, будь ласка, до мене, тому що в нас із тобою однаковий колір волосся (або ми схожі тим, що ми жителі Землі, або ми одного зросту тощо)». Оксана виходить у коло і запрошує вийти кого-небудь з учасників у такий самий спосіб. Гра триває доти, доки всі члени групи не стануть у колі.

4. Вправа «Компліменти». Тривалість: 15 хвилин.

Процедура проведення: ведучий пропонує учасникам придумувати компліменти одне для одного. Він кидає м'яч одному з учасників і говорить йому комплімент. Наприклад: «Іванко, ти дуже справедлива людина» чи «Ірино, у тебе чудова зачіска». Інший учасник кидає м'яча тому, кому хоче висловити комплімент і так далі. Важливо простежити, щоб комплімент був сказаний кожному учасникові.

5. Вправа «Що таке «толерантність?» Тривалість: 30 хвилин.

Цілі: дати можливість учасникам сформулювати наукове поняття толерантності; показати багатоаспектність поняття «толерантність».

Підготовка: написати визначення толерантності на великих аркушах і прикріпити їх перед початком заняття до дошки чи до стін зворотним боком до аудиторії.

Процедура проведення: ведучий поділяє учасників на групи з 3 - 4 осіб. Кожна група має виробити в результаті «мозкового штурму» своє визначення толерантності. Визначення повинне бути коротким і ємним. Після обговорення представник від кожної групи знайомить із визначенням усіх учасників. Після

закінчення обговорення у групах кожне визначення випикується на дошці чи на ватмані. Після того, як групи представляють свої формулювання, ведучий повертає заздалегідь заготовлені визначення «обличчям» до аудиторії. Учасники мають можливість ознайомитися з існуючими визначеннями і висловити своє ставлення до них.

Питання для обговорення.

- 1) Що відрізняє кожне визначення?
- 2) Чи є щось, що поєднує якісь із запропонованих визначень?
- 3) Яке визначення найбільш вдале?
- 4) Чи можна дати одне визначення поняттю «толерантність»?

Під час обговорення ведучий звертає увагу на те, що поняття «толерантність» має безліч аспектів і пояснює нюанси поняття в різних сферах людської діяльності.

Аспекти толерантності: 1.Співпраця, дух партнерства. 2.Готовність прийняти чужу думку. 3.Повага до прав інших. 4.Прийняття іншого таким, який він є. 5.Повага до людської гідності. 6.Уміння поставити себе на місце іншого. 7.Повага до права бути іншим. 8.Визначення того, що всі люди різні і кожна людина особлива. 9.Визначення рівності інших. 10.Відмова від домінування, заподіяння шкоди й насильства іншим людям.

Ведучий запрошує всіх до обговорення визначень толерантності. Що група вважає найважливішим, чому? Для обговорення можна запропонувати і вправу «Чарівна крамниця». Ведучий пропонує учасникам «купувати» певний аспект толерантності в обмін на якусь зі своїх рис або чеснот [Солдатова, 2000].

6. Вправа «Малюємо “Толерантність”». Тривалість: 30 хвилин.

Мета: дана вправа має на меті допомогти школярам побачити різні аспекти толерантності та краще зрозуміти саме поняття.

Матеріали: 6 великих аркушів паперу, 5 - 6 маркерів різних кольорів, скотч.

Процедура проведення: Ведучий просить учасників назвати асоціації, які виникають у зв'язку з поняттям „толерантність” та записати їх на великому аркуші паперу. Далі учасникам слід об'єднатися у 5 груп та в групах вибрати 5 асоціацій з названих, які вони вважають найважливішими. Далі, слід заслухати пропозиції від груп та зробити відповідні помітки “галочкою” кожному з названих асоціацій. Зафіксувати усі повторення. Ведучий роздає в групи по великому аркушу паперу та по одному маркеру.

Ведучий дає завдання групам: “Кожна група отримає „свій” термін (групи не знають у кого який) та протягом 2 хвилин малює його на плакаті не підписуючи. Передати в наступну групу по колу та попросити домалювати

плакат. Група, яка отримала плакат від сусідньої групи має спробувати здогадатися, що саме хотіли зобразити їх товариші та доповнити намальоване так, щоб це виглядало цілісним, єдиним малюнком малюнок передається по колу доти, доки не повернеться власнику. Не можна робити ніяких підписів на малюнку та називати іншим групам поняття, яке зображується”.

Далі необхідно вибрати з названих учнями асоціацій 5, які найчастіше називалися як важливі та розподілити по 1 у групу, тихо повідомивши його учням. Наприклад: рівність, багатоманітність, права людини, свобода, захищеність... Коли плакат повертається до „власника”, групи мають підготувати коротку презентацію зображуваного поняття як важливої складової толерантності.

Під час презентації запитати чи погоджуються ті групи, що робили доповнення з пропонованим варіантом пояснення і чи не бажають додати власні.

Обговорення роботи в групах: 1) Чи достатньо зрозумілі основні ціннісні поняття толерантності, які малювалися групами?

2) Чи були учасники толерантними під час виконання вправи?

3) Чи враховувалися усі ідеї?

4) Чому навчила ця вправа?

7. Рефлексія заняття.

Тривалість: 15 хвилин.

Деякі з вас уперше ознайомилися з поняттям «толерантність». Яке з визначень толерантності викликало у вас найбільший відгук? Чи є для вас тема толерантності актуальною, і якщо так, то чому?

Заняття 2

Тема. Підсумкове заняття. 2 години.

Мета: обговорення результатів тренінгу; одержання зворотного зв'язку від групи; підбиття підсумків, прощання з учасниками тренінгу.

1. Вправа «Згадати все». Тривалість: 15 хвилин.

Мета: повторення й узагальнення пройденого.

Процедура проведення: учасники кидають один одному м'яча, називаючи якості й особливості поведінки, властиві, на їхній погляд, толерантній людині. Треба намагатися не повторювати вже названі характеристики. У грі повинні взяти участь усі члени групи.

2. Вправа «Коло «зворотного зв'язку». Тривалість: 25 хвилин.

Мета: одержання зворотного зв'язку від групи, обмін почуттями і враженнями.

Процедура проведення: ведучий пропонує учасникам по колу висловити свої думки з наступних тем:

- 1) Що найбільше запам'яталося, сподобалося в тренінгу?
- 2) Яка тема була особливо актуальною, цікавою?
- 3) Чи потрібні, на ваш погляд, подібні тренінги для підлітків?
- 4) Які питання щодо обговорення теми «Толерантність» було б цікаво обговорити в подібному циклі занять?
- 5) Як ви збираєтеся використовувати те, чого навчилися у групі?

3. Вправа «Поема про толерантність». Тривалість: 25 хвилин.

Мета: узагальнення отриманого досвіду, зворотний зв'язок про тренінг.

Процедура проведення. Перший варіант. Усі учасники одержують по аркушу і фломастеру. Кожен учасник пише на своєму аркуші короткий рядок, яким починатиметься поема (наприклад: «толерантність - це повага і впевненість у тому, що тебе розуміють», «це можливість знайти друзів», «таким коли-небудь стане нам світ», «толерантність — це непросто!» тощо). Ведучий збирає в учасників їхні аркуші та зачитує їх один за одним як поему.

Другий варіант. Кожен учасник пише свій рядок, потім передає аркуш сусідові ліворуч і той дописує свій рядок, що продовжує поему тощо. Після того, як кожний напише по одному рядку на аркуші, закінчена поема повертається ведучому. Поему можна розмножити й роздати всім учасникам тренінгу.

Висновки. Доведено, що ключовою фігурою у впровадженні визначених психологічних умов формування міжетнічної толерантності має стати фахівець, який володіє необхідними знаннями, уміннями та навичками вибудовування позитивної міжетнічної взаємодії, що базується, зокрема, на: застосуванні методик, які передбачають співробітництво між учнями та вчителями, розвивають взаєморозуміння та самостійність, сприяють зростанню самоповаги та успішності учнів; активному залученні учнів до навчального процесу, використанні вже набутої ними інформації з метою їх підготовки у пізнавальному, чуттєвому, поведінковому аспектах до самостійного формування знань, їх інтерпретації та оцінювання; плануванні стимулюючих та культурно значущих для учнів видів діяльності у комфортному для навчання середовищі; використанні наявних у даній місцевості природних і культурних ресурсів, що надає навчальному процесу більшої значущості, формує здатність до позитивного сприйняття навколишнього культурного різноманіття; активному використанні діалогу як комунікативного процесу задля досягнення консенсусу між різними поглядами, використовуючи наявну в культурному різноманітті множинність позицій і поглядів заради культурного

взаємозбагачення; обґрунтуванні цінностей, базових для полікультурних світоглядних настанов учнів, з одночасним роз'ясненням поглядів, які вважаються расистськими та ксенофобськими.

Джерела:

Андреева Г. М. Символический интеракционизм / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская // Современная социальная психология на Западе (теоретические направления). – Москва : Из-дво Моск. ун-та, 1978.

Афанасьев И. Н. Формирование этнической толерантности: учеб.-метод. пособие / И. Н. Афанасьев, Т. Н. Петрова. – Москва ; Чебоксары : Филиал Моск. гос. открытого пед.ун-та, 2006.

Багатокультурність і освіта: Перспективи запровадження засад полікультурності в системі середньої освіти в Україні / За загальною редакцією О. Гриценка. – Київ : УЦКД, 2001.

Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – Москва : Медиум, 1995.

Бражкина С. П. Школьная среда как средство воспитания гражданственности // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: human.permkai.ru/detstvo/_res/detstvo_section_docs/file34.doc

Грива О.А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища. Автореф. дис. докт. філос. наук. – Київ, 2008.

Гринфельд И. Л. Особенности формирования идентичности у подростков // Психология и жизнь: Сборник научных трудов. – Вып. 1. – Москва : МОСУ, РПО, 2001.

Даниленко О. А. Язык конфликта в трансформирующемся обществе: от конструирования истории – к формированию социокультурных идентичностей. – Вильнюс : Европейский гуманитарный университет, 2007.

Свтух В. Етнічність: Глосарій. – Київ : Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009.

Ивкова Ю. П. Этническая толерантность старшеклассников // Сорокинские чтения: материалы научной конференции. – Москва : МГУ, 2004.

Лебедева Н. М. Тренинг этнической толерантности для школьников / Н. М. Лебедева, О. В. Лунева, Т. Г. Стефаненко. – Москва, 2004. – [Программа Сотрудничества ЕС и России (Тасис) "Улучшение межэтнических отношений и развитие толерантности в России"].

Ленд'єл А. А. Методика підготовки майбутніх учителів музики до інтеркультурного діалогу в умовах поліетнічного регіону. Автореф. дис. канд. пед. наук. – Київ, 2011.

Лютак О. З. Психологічні особливості соціалізації старшокласників у загальноосвітній школі. Автореф. дис. канд. психол. наук. – Івано-Франківськ, 2001.

Мольденгауэр Н. В. Межэтническая толерантность учащихся многонациональной школы. Дис. канд. психол. наук/Н.В.Мольденгауэр. – Москва, 2001.

Недорезова Н. В. Толерантность в межличностном общении старшеклассников. Дисс. канд. психол. наук. – Москва, 2005.

Солдатова Г. У. Жить в мире с собой и другими: тренинг толерантности для подростков / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова, О. Д. Шарова. – Москва : Генезис, 2000.

Срочинські В. Виховне середовище: постановка проблеми // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2009. – Випуск № 1.

Сухомлинский В. А. Мудрая власть коллектива. – Київ : Радянська школа, 1981.

Bergeson T. The High Schools We Need. Improving an American Institution // Office of Superintendent of Public Instruction, 2006.

Gaasholt O. Interethnic Tolerance, Education and Political Orientation: Evident from Denmark / O. Gaasholt, L. Togeby // Interethnic Tolerance, Education and Political Orientation: Evident from Denmark // Political Behavior. – 1995. -Volume 17. – Number 3.

Moravcova M. Analysis of Inter-Ethnic Relations in Czech Primary Schools in Relation to the Educational Policy in the Czech Republic / M. Moravcova, D. Bittnerova. – Praha, 2006.

Riggs F. W. Ethnicity. Intercosta Glossary. Concepts and Terms Used in Ethnicity Research. – Honolulu, Hawaii, 1985.

M. Kharadzhy. Complex Program of Psychological Maintenance of Formation of Interethnic Tolerance of Pupils of Senior School: Theoretical Foundation.

The program of psychological maintenance of formation and development of interethnic tolerance of pupils of senior school age are substantiated, worked out and tested; its efficiency and the necessity of its application in the process of purposeful influences upon the personality of senior pupils are proved; psychologico-pedagogical recommendations concerning optimal development of normative indices of interethnic tolerance in senior school age are elaborated.

Keywords: *tolerance, interethnic tolerance, ethnic interaction, psychologico-pedagogical conditions, senior pupils.*